

21. Валигурский Д.И. Предпринимательство: развитие, государственное регулирование, перспективы. – М., 2002. – С. 13.
22. Калмыков С.В. Организационные формы российского предпринимательства пореформенной эпохи // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С. 29.
23. Боханов А.Н. Торговые дома в России в конце XIX – начале XX века (численность, структура, состав) // История СССР. – 1990. – № 4. – С.88; Свод законов Российской империи. СПб., 1908. – Т. XI. – Ч. 2. – Ст. 7, Ст. 62.
24. Дмитрий-Мамонов В.А. Указатель действовавших в империи акционерных предприятий и торговых домов. – СПб., 1905. – Т. 2. – С. 47.

Надійшла до редакції 18.06.2008 р.

УДК 83'373.6

ЗВІДКИ ПІШЛА НАЗВА УКРАЇНА

Е.С.Острась

Проблема походження назви *Україна* викликала інтерес у багатьох поколінь українських істориків, але ж і сьогодні за браком відповідних джерел ми не маємо більш-менш обґрунтованої і погодженої думки про поширення назви *Україна* на етнічні українські землі.

Увага до походження назви *Україна* значно зросла з проголошенням української державності і породила численну літературу з різними поглядами без однозначного вирішення. Більшість вчених сходяться на тій думці, що вказана назва по змісту означає пограничну територію. Так, М.С. Грушевський у свій час писав, що назва *Україна* означає пограничну територію, яка в XVI ст. сприймалася відносно середнього Подніпров'я, а згодом це «українське ім'я розширилося на всю територію українського народу» [1]. Цієї ж точки зору дотримувався О.О. Потебня [2], її прихильниками є сучасні дослідники: О.С. Стрижак [3], В.А. Ніконов [4], П.П. Толочко [5], Ю.О. Карпенко [6] та ін.

Близькі за своїми поглядами М. Андрусак, В.М. Русанівський, В.Г. Складенко, Г.П. Півторак, С. Шелухін, які без достатнього логічного обґрунтування вбачають у назві *Україна* «рідний край, країна, земля», зелені простори, утворені від дієслова *украяти*, тобто відрізати [7].

У цій роботі зроблена спроба на підставі вивчення джерел та літератури з'ясувати, як виникла і звідки пішла назва *Україна*. При дослідженні вказаної теми автор для побудови логічної структури роботи використав функціональний різновид методу системної єдності, а для з'ясування поширення назви *Україна* застосував сучасний метод контент-аналіз. Вказані методи дозволяють одержати неупереджену об'єктивну інформацію.

Термін *Україна*, як свідчать писемні джерела, бере свій початок з часів Київської Русі. Так, під 1187 р. з приводу смерті переяславського князя Володимира Глібовича у Київському літописі записано: «И плакашася по немь вси Переяславци ... о нем же краина много постана» [8]. У південноруських літописах домонгольського періоду *Україна* згадується ще двічі – під 1189 і 1213 рр. [9]. Аналіз літописних статей кожного разу чітко вказує, що у них йдеться мова про окраїнні території Переяславського, Галицького та Володимирського князівств. Отже, слово *Україна* у часи Давньої Русі ніколи не було власною назвою якоїсь конкретної території, а завжди означало лише її порубіжний характер.

У літописах і актових документах назва *Україна* вживається і в пізніші часи у контексті повідомлень про різні випадки, як-то: смерть князя, захоплення земель поляками або литовцями, напад кримських татар, район посухи тощо. Випадки вживання

назв *Україна*, *Окраїна*, *країна* незаперечно засвідчують, що географічні кордони *України* ніколи не збігалися і ніколи не мали чітко окреслених меж. Середньовічні автори по-різному визначали територіальні межі *України*, але ні в кого не викликало сумніву її географічне походження.

На підставі всебічного і ретельного вивчення чисельних літописних матеріалів та актових документів другої половини XIII-XVII ст. академік П.П. Толочко, з властивою для нього глибиною аналізу фактичного матеріалу, аргументовано і переконливо доказав, що Україною позначалися окраїнні, віддалені від адміністративно-політичного центру порубіжні території, які з'являлися і зникали у відповідності до змін політичної карти Східної Європи XV-XVII ст. І незважаючи на те, підкреслює П.П. Толочко, що в ряді випадків ці слова написані з великої літери, вони ніколи не були власними географічними або політичними назвами, а завжди мали лише географічно орієнтований зміст [10].

Але ж назва *Україна* з'явилася, а згодом закріпилася за певно визначеною географічною територією. Територією, за якою закріпилася назва *Україна*, а потім звідти поступово поширилася і на інші землі, було, на наш погляд, Середнє Подніпров'я, яке довгий час теж було окраїною Литви, а потім Польщі на кордоні зі Степом. Але ж виникає питання, чому саме за Середнім Подніпров'ям (Південна Київщина і Переяславщина) закріпилася назва *Україна*, адже окраїн було багато? Для пошуку відповіді на поставлене питання звернемося до огляду логічної послідовності історичних подій у Середньому Подніпров'ї.

Середнє Подніпров'я мало багату і розкішну природу: родючі ґрунти, безкраї і безмежні степи, у яких водилися олені, лосі, табуни диких коней, стада диких кіз та ін.; у Дніпрі і численних великих і малих річках, затоках і протоках знаходилося багато різноманітної риби (білуга, осетер, севрюга, сом, сазан, судак, щука, лящ, тараня тощо) і раків; у дніпровських плавнях, які тяглися довгою смугою вздовж обох берегів Дніпра і були усіяні сотнями великих і малих островів, водилися дикі свині, бобри, видри, куниці та інші звірі і водяні птахи – гуси, лебеді, качки та ін.; у балках і байраках водилися лисиці, зайці, вовки та ведмеді. На численних островах, які так рясно були укриті добрими лісами, виростили і бортні дерева [11], а по берегам річок, озер, лиманів ріс густий очерет, який ховав «від людського ока протоки, які розділяють ці острова» [12]. Багата природа цього краю з давніх давен приваблювала численну людність. Але ж у природних умовах Середнього Подніпров'я було багато і несприятливого для життя людей. У степах було недостатньо прісної води та солі, інколи довгий час стояли страшенна літня спека або лютий холод взимку, частими були спустошливі нальоти сарани, виникали і поширювалися епідемії чуми та холери – все це спричиняло людям, які там мешкали, багато страждань і горя [13]. До того ж, з кінця XV ст. Середнє Подніпров'я стало ареною грабівницьких походів турків і кримських татар, які спустошували поселення, руйнували і палили оселі, забирали все, що можна було вивезти, брали у полон місцевих жителів і продавали їх у рабство. Турецько-татарські напади призвели до значного скорочення людності у Південній Київщині, у якій густина населення у першій половині XVI ст. складала всього 2 чоловіки на кв. км. [14]. Проте, незважаючи на ці прикрі обставини, цей край щорічно манив до себе поступово зростаючу людність. Селяни і міщани цілими гуртами уходили з маєтків південно-західної Київщини та суміжних з нею земель у майже безлюдні східні та південні околиці Київщини і Брацлавщини, які були окраїною Литовського князівства зі Степом. Ухідники, маючи досвід промислової діяльності, на нових землях успішно займалися рибальством, мисливством та бортництвом. На зиму значна частина сезонних ухідників поверталася до своїх осель і поселень, продаючи набуте добро по дорозі, яка проходила по Дніпру повз Черкаси і Канів на Київ. Але ж деякі з них, ризикуючи своїм життям, залишалися на постійне мешкання в окраїні, за порогами Дніпра, закладаючи собі на островах, у степу, балках і ярах зимовища, хутори, пасіки тощо. Боротьба за виживання у Середньому Подніпров'ї вимагала від ухідників працьовитості, витривалості, відваги і мужності. А тому в країні вижи-

вали найбільш сміливі та енергійні люди. Через одно-два покоління на новоосвоєних землях вони ставали людьми іншого гатунку порівняно з тими, які залишалися у західних землях.

Розвиток у Литві та Польщі в XV – першій половині XVI ст. товарно-грошових відносин сприяв зростанню натуральних і грошових повинностей селян та посиленню їхньої залежності від феодалів. Шляхтичі, щоб мати якнайбільше продуктів для продажу на ринку, створювали власні багатогалузеві господарства – фільварки, у яких працювали поневолені селяни. Вироблену продукцію феодали продавали на місцевих і дальніх ринках, а там купували в основному предмети розкоші. Фільваркове господарство значно посилило визиск селян. Пани, писав письменник-полеміст Іван Вишенський, примушували бідних підданих працювати на фільварках і день і ніч, забирали у них «коней, волів, овець, збирали грошові податки, витягували податки поту й праці, їх же лупили, оголювали, мучили, морили, гнали до ком'яг і шкут, незважаючи на погоду, і взимку, і влітку» [15]. Крім панщини та численних повинностей, які змушені були виконувати селяни, їх також залучали на будівництво замків, фортець, мостів, гребель, шляхів тощо.

У XVI ст. внаслідок поширення фільваркового господарства постійно зростала панщина та посилювалося свавілля шляхти. Щоб уникнути тягаря повинностей та державних податків, найсміливіші селяни Волині, Поділля та Київщини почали дедалі частіше тікати у прикордонні зі Степом окраїнні землі, куди влада панів ще не дійшла. Численні втікачі віддавали перевагу небезпеці пограничного життя перед кріпацтвом. Були серед втікачів і міщани, і позбавлені сану священники, і шукачі пригод з мілкою та збіднілою шляхти [16]. З приводу залюднення Запоріжжя литовський дипломат Михайло Литвин, який був добре обізнаний у справі походження мешканців в Україні, у 1550 р. писав у своєму щоденнику, що втікачі у пошуках більш вигідного заробітку щорічно весною збираються на Київщині і, ознайомившись «з вигодами життя в низових містах», «у скорому часі» набували там досвідченості і хоробрості і вже ніколи не поверталися до своїх осель і поселень [17]. Ухідники та втікачі поступово осідали і заводили свої господарства на землях Південної Київщини, що вплинуло на значне зростання кількості поселень на обох берегах Дніпра, Південного Бугу, Синюхи і Трубежа. Ватаги ухідників та втікачів, щоб захистити своє життя і майно від турків і кримських татар, змушені були озброюватися. Наприкінці XVI ст. Еріх Лясота, посол австрійського імператора до козаків Запорізької Січі, у своєму щоденнику зазначив, що «татари нападають дуже часто, і спокою від них майже ніколи немає», «а тому кожен селянин, їдучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку шаблю чи тесак» [18]. Через часті набіги татар усе населення України змушене було жити по-військовому, готове у першу – ліпшу годину відбити ворожий напад. У міру залюднення та озброєння мешканців Середнього Подніпров'я татарам давали усе більш рішучу і сильнішу відсіч.

Наприкінці XV ст. за дніпровськими порогами, в Україні Литовського князівства зі Степом, з поодиноких ухідників та масових втікачів сформувався новий соціальний стан людей під назвою *козаки*. Козак – це вільна озброєна людина. Дніпровські плавні, луки та степові простори Запоріжжя перебували поза будь-яким державним контролем. Це була буферна зона між володіннями Кримського ханства і польсько-литовських панів. А тому вільне життя (хоч воно і проходило в цьому краї на грані смертельної небезпеки) та багата на здобич природа приваблювали сюди людей, які вийшли з-під контролю литовського і польського урядів та панського володіння. Отже, коліскою запорізького козацтва стало Середнє Подніпров'я, країна Литовського князівства, яка не мала чітко визначеного державного контролю і на перших порах постійного населення. Поселялися на окраїні також покозачені поляки, білоруси, росіяни, татари, грузини, вірмени, турки, молдавани та вихідці з інших сусідніх народів [19]. Козаки відмовлялися визнавати владу центральних властей, а замість призначених королівських старост створювали, об'єднуючись у громади, своє самоуправління, яким керували виборні особи. Тут були свій суд,

фінанси і військо, яке захищало мешканців від частих нападів турків і татар. Кожний, хто прибував на землі окраїни, вважався вільною людиною і здобував право володіти і користуватися земельними угіддями нарівні з усіма і приймати участь у самоуправлінні, визнаючи за собою повну свободу політичної поведінки [20]. Обмаль фортець на південно-східних кордонах Литовського князівства сприяла тому, що козацтво осідало на мешкання переважно у районі Канєва і Черкас, у якому феодали із-за частих нападів кримських татар довгий час не наважувалися селитися. А тому Канівське і Черкаське староства згодом перетворилися у район з численним козацьким населенням, яке ніяких повинностей не виконувало і вважало себе людьми вільними, незалежними від феодалів. З козаками з окраїнних зі Степом земель феодали змушені були рахуватися, шукали шляхів їхнього підпорядкування державі. Так, у 1524 р. литовський уряд мав намір для охорони південних кордонів набрати на службу тисячу або дві тисячі козаків і «тих козаків по Дніпру на переправах (від Києва до Тавані – Е.О.) порозміщувати, щоб нам і Речі Посполитій ... служили і тих переправ стерегли і боронили...» [21].

Спочатку козацтво – це було тільки заняття промислами та походи на татарські улуси і турецькі фортеці, а згодом козаки почали поступово осідати на слободах і хуторах на постійне мешкання і займатися власним господарством на українних землях. Назва території поширилася і на її мешканців, козаків, яких тепер стали називати „українними козаками”. Так, кримський хан Девлет-Гірей у своєму листі до великого князя Сигізмунда-Августа у 1559 р. писав, що ваші «українні козаки» «безперестанно шкоди великі державі нашій чинять; ... овець, які на полі ходили, ... козаки ваші українні відібрали; коні, кобили й худобу, стада великі безперестанно беруть і на Україну вашу до Черкас і до Канєва пригонять; також і каравани... на Дніпрі, коли вони переправлялися на Тавані, козаки ваші українні погромили і скарби чималі забрали, а цим нам шкода велика причинилася» [22]. Отже, Девлет-Гірей міста Черкаси і Канів вважав Україною, у якій проживали українні козаки. Цілком вірогідно, що кримський хан скористався назвою «Україна ваша», яка уже давно існувала серед місцевих жителів. Так, наприклад, у 1536 р. під час судового розгляду справи про збройний конфлікт, що стався між військовими службовцями Литви і мешканцями міста Канєва, останні у своїх свідченнях Канів називали «замком українським» [23].

Незважаючи на чисельне зростання козацтва, грабїжницькі походи кримських татар у південноруські землі продовжувалися. Татари, агресія яких особливо посилилася після створення Запорїзької Сїчі, спустошували у першу чергу козацькі поселення, які були розташовані в Україні, тобто у Середньому Подніпров'ї. Можливо, що саме у цей час була складена історична пісня, у якій розповідалося про тяжку долю мешканців України:

Зажурилась Україна, бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми маленькїї діти,
Котрі молодїї – у полон забрато;
Як заняли, та й погнали до пана, до хана.

Складаючи цю пісню, народ з України добре усвідомлював, що тільки успішною боротьбою з ворогом можна було захистити своє життя, а тому, звертаючись до козаків, закликав їх: «Бери шаблю гостру, довгу та йди воювати!» [24]. Особливі надїї козаки з українних земель покладали на Байду, під керівництвом якого були одержані гучні перемоги. А тому в історичній пісні з приводу його смерті сумує у першу чергу Україна [25].

Мужня боротьба козаків з кримськими татарами сприяла більш активному заселенню та господарському освоєнню Середнього Подніпров'я. Козацтво поживало безлюдні, хоч і багаті природою, південні степи. Козаки ціною величезних зусиль орали цілинні землі, будували селища, заводили садки фруктових дерев, займалися скотарством і промислами – рибальством, полюванням, бджільництвом, селїтроварінням тощо. На городах запорожці вирощували капусту, огїрки, кавуни, динї, редьку, буряки,

цибулю, часник, гарбузи, тютюн та ін. На зимівниках розводили корів, овець, свиней, волів і коней; з птиць – гусей, качок та курей. Серед козаків було чимало і ремісників – ковалів, теслярів, бондарів, кушнірів, лимарів, ткачів, шевців, кравців та ін. Займалося козацтво і торгівлею продуктами сільського господарства і промислів. Черкаські і канівські козаки, наприклад, возили до Києва на продаж мед, віск, шкіри, сало, солод. Помітне місце займала торгівля свіжою, в'яленою і солоною рибою. На гроші, одержані від продажу вироблених товарів, козаки купували зброю, порох, хліб, рибальські снасті, ножі, сокири та одяг [26]. Велике значення для козаків мала зовнішня торгівля, чому сприяли як територія їх розселення, так і природні шляхи сполучення: запорожці жили на перехрестку доріг між Литвою, Польщею і Росією з одного боку, Кримом і Туреччиною – з другого. Вони володіли кращою частиною того «великого водного шляху з варяг у греки», який споконвіку був відомий руським людям, що вів їх до Чорного моря, в Царгород і далі на схід. А тому уся торгівля Польщі, Литви і Південної Русі у XVI ст. була під контролем запорізьких козаків і велась через їх безпосереднє посередництво. Саме через Середнє Подніпров'я на Київ проходила, як зазначив Михайло Литвин, «давня, давно прокладена і добре відома дорога, що веде з чорноморського порту, міста Кафи, через ворота Таврики, на Таванську переправу на Дніпрі, а звідти степом у Київ; цією дорогою відправляють з Азії, Персії, Індії, Аравії і Сирії на північ у Московію, Псков, Новгород, Швецію і Данію всі східні товари, а саме: дорогі камені, шовк і шовкові тканини, ладан, пахоці, шафран, перець та інші прянощі. Цією дорогою часто їдуть іноземні купці; вони створюють загони, іноді в тисячу осіб, які називаються караванами, і супроводять обози, що складаються з численних навантажених возів і нав'ючених верблюдів» [27]. На цій дорозі козаки з українних земель виконували обов'язки візників, човнярів, провідників, купців, здавали в оренду човни, що постійно приносило їм значні прибутки і збагачувало їх. Запорізькі козаки вели зовнішню торгівлю по морю і суходолу. По морю – з турками і татарами, греками і вірменами. У Туреччину вивозили хутра, шкіру, вовну, залізо, полотно, прядиво, канати, яловичину, баранину, живих овець, коров'яче масло, конопляну олію, рибу та ков'яр. Майже всі ці товари вироблялися в Україні. Турецьке купецтво привозило у Середнє Подніпров'я рушніці, пістолі, порох, кулі, свинець, барвисті тканини, обротьки, шлеї, каптани, свити, кожухи, сап'янові чоботи, шовкові тканини, сукно, сіль, вина, сир, лимонний сік, оливкове масло, ладан, скло, коси, ножі, бритви, ножиці, ізюм, волоські горіхи тощо. У Крим з Запоріжжя вивозили хутра, полотно, шкіру, коров'яче масло, тютюн. З Криму привозили сап'ян, сап'янове взуття, шовкові тканини, сіль, волоські горіхи та червоні вина. Поляки вели торгівлю то безпосередньо з самими запорожцями, то через посередництво козаків з турками і кримськими татарами. З Запоріжжя у Польщу вивозили на продаж коней, велику рогату худобу, хутра, в'ялену і солону рибу, сіль, сало, віск тощо. У Росії продавали харчові продукти, рибальські сіті, канати, полотно, прядиво [28]. Займалося запорізьке козацтво і чумацтвом, що теж давало їм відчутні прибутки. Отже, козаки, люди з окраїни, займаючись землеробством, скотарством, ремеслами, промислами та торгівлею, наповнювали Середнє Подніпров'я по обох берегах Дніпра активним економічним життям. Козацькі слободи і хутори відзначалися вищим рівнем добробуту порівняно з убогими селами покріпачених селян. Козацька громада викликала симпатію у всіх знедолених, пробуджувала у них прагнення до особистої волі і кращого життя. Козаків в Україні ставало все більше, поширювалася і територія, яку вони осягали, – від Середнього Подніпров'я на Південну Київщину і Брацлавщину. І на район Канева і Черкас поширилася назва *Україна*, а мешканці цієї території колишні канівці, черкаси, кияни стали називатися українцями. Поступово українців ставало все більше і вони поширювали назву *Україна* «за межі земель, які первісно позначались цим словом» [29].

Цитовані та інші згадки терміна *Україна* переконливо засвідчують, що протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. термін *Україна* з прикордонної назви поступово набував значення конкретної географічної території – Середнього Подніпров'я, рівнозначного назвам Волинь, Поділля, Сіверія, Покуття та ін. Отже, Україна – це Середнє Подніпров'я на обох берегах Дніпра, територія, де мешкають козаки.

Слідом за козаками в Україну рухалася і шляхта, яка одержувала від польських королів грамоти на освоєні козаками землі, часом захоплювала їх і намагалася встановити над козаками свою владу. У 1590 р. польський сейм, виходячи з того, що корона на кордоні за Білою Церквою має значні простори пустих земель, прийняв постанову про роздачу «тих пустирів на вічність особам шляхетського стану» [30]. На одержаних землях шляхті і магнатам дозволялося «замки закладати, міста і села на тих ґрунтах людьми осаджувати, костьоли і церкви божі фундувати, землі розробляти, будувати, стави і млини поправляти і всілякі пожитки собі там винаходити, ... і всіляких прибутків, чиншів, платежів, десятин, дяклів, данин і інших належностей, ... з людей і з усіх ґрунтів названих добр уживати» [31]. Жалуваними землями дозволялося розпоряджатися як власною спадщиною. Одночасно пани ставали старостами королівських маєтностей і почали будувати замки для наступу на козаків і захисту своїх володінь від татарських нападів.

Для з'ясування походження терміна *Україна* та його поступового поширення на сусідні з Середнім Подніпров'ям землі у другій половині XVI – першій половині XVII ст. заслуговують уваги дані літописів, актових документів, свідчення сучасників, праці іноземців та твори усної народної творчості.

Так, уже згадуваний Еріх Лясота наприкінці XVI ст. писав, що «я вважав украї необхідним мати друзями людей (козаків – Е.О.), на котрих звертає увагу не лише Україна, Волинь і Поділля, де вони мають велику підтримку, а й уся Польща» [32]. Отже, Еріх Лясота Волинь і Поділля не визнавав Україною.

У 1622 р. гетьман Петро Сагайдачний у листі до короля Сигізмунда III з обуренням писав, що пани Вишневецькі, Конецьпольські, Потоцькі, Калиновські та інші захоплювали землі у Середньому Подніпров'ї з обох сторін Дніпра «на Украине властной предковечной отчизне нашей» [33]. Сагайдачний, захищаючи козацьке населення, яке пани хотіли «в подданство... себе наклонити», змушений був нагадати королю, що Україна ніколи не належала короні, а була освоєна і заселена декількома поколіннями запорізьких козаків, а тому є «предковечной отчиной нашей». Сагайдачному вдалося дещо поліпшити становище православного населення Середнього Подніпров'я, але ж після його смерті, як свідчать його сучасники, Україна «по обоим сторонам реки Днепра» зазнала «несносные бедствия» і «горестния отягощения от Поляков» [34].

Під час козацько-селянського повстання 1638 р. гетьман Яків Острянин, надсилаючи в Україну свої універсали, у яких закликав подніпровських козаків на боротьбу з польською шляхтою, виразніше окреслює територію України, у яку входило шість повітів: Черкаський, Уманський і Білоцерківський на правому боці Дніпра і Переяславський, Ніжинський і Лубенський – на лівому [35]. Після поразки військ Я.Острянина, згідно з С.Величком, «тут в Украине ляхи еще противу прежнего распространятся начали» [36]. У 1639 р. королівський староста Станіслав Конецьпольський розташував у фортеці Кодак польський гарнізон, щоб «ляхи, там пребывая, – розповідає польський монах Сімеон Окальський, – и козаков туда из Украине идущих, перенимая, ловили, в Днепре топили» [37].

Варто зауважити, що автор Густинського літопису Україну 30-40-х років XVII ст. називає в одному ряду з Волинною і Поділлям [38].

Термін *Україна* у значенні конкретної території часто згадується у письмових джерелах та творах усної народної творчості часів антифеодально-визвольної війни 1648-1654 рр. Так, під 1647 р. Самійло Величко повідомляє про похід на Правобережжя польсько-

шляхетських військ: «Ляхи многим числом в Україну пришли и по той стороне Днепра: в Чигирине, в Черкасах, и в иных заднепровских городех квартирами стали» [39].

Користувалися терміном *Україна* Богдан Хмельницький і його наступники. Так, на переговорах з польськими комісарами в Переяславі у лютому 1649 р. Хмельницький у своїй промові заявив: «За кордон на війну не піду, на турків і татарів шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі і Волині, досить вигоди, достатку і пожитку в землі і князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич» [40]. Отже, Богдан Хмельницький бачив свою державу в межах колишньої Південної Русі, у якій Україна була лише однією із складових частин.

У роки антифеодально-визвольної війни, яка набула всенародного характеру, значно зросла чисельність козацтва і посилились масштаби його дій, а тому і назва „Україна” поширювалася майже на всю територію, де воювали козаки. Після загибелі під Збаражем влітку 1649 р. козацького полковника Морозенка кобзарі з жалем співали:

Ой, Морозе, Морозенку, ти славний козаче!
За тобою, Морозенку, Україна плаче [41].

Беручи активну участь у війні з польською шляхтою, покозачений народ став особисто вільним, шляхом стихійної займанщини захопив земельні володіння польських панів, створив свою державу, відновив православну віру, а тому на хвилі радощів від здобутків, досягнутих внаслідок війни, народ склав, як гадають історики, приблизно у 1649 р. пісню, у якій співалось:

То немає лучче, то немає краще,
Як у нас на Україні,
Що немає пана, що немає жида,
Не буде й унії [42]!

Отже, можна зазначити, що у часи антифеодально-визвольної війни термін „Україна” вийшов далеко за межі раніше покозаченого Середнього Подніпров'я на обох берегах Дніпра. Але ж слід сказати, що термін *Україна* внаслідок того, що не було досягнуто повної перемоги над польською шляхтою у роки антифеодально-визвольної війни та загострення відносин між різними верствами населення у часи руїни, не став назвою держави і не поширився на всі етнічні землі колишньої Південної Русі.

Для з'ясування територіальних меж України важливе значення мають неупереджені свідчення іноземців. Так, посол Венеції Альберто Віміна, який перебував у Чигирині в 1650 р., у своїй праці «Донесення про походження і звичаї козаків» визначав, що Україна – це країна козаків, «яка простирається від кордонів Київського воєводства до крайнього рубежу Запоріжжя, тобто на 90 миль простору по ту і другу сторону Дніпра» [43].

Г.Л. де Боплан, який довгий час мав різного характеру стосунки з запорізьким козацтвом і був добре обізнаний у назвах земель, у своєму творі «Опис України», який було написано близько 1651 р., зазначив, що татари іноді «вторгаються на Україну та Поділля» [44]. Отже, Поділля Боплан не визнавав Україною.

Архідиякон Павло Алепський, який у 1654 р. супроводжував антиохійського патріарха Макарія при проїзді його через Малу Русь, писав, «що в землі козаків (тобто в Україні – Е.О.) усі діти уміють читати, навіть сироти» [45]. Павло Алепський, як і його попередники – іноземці, також вважав, не визначаючи географічних кордонів, що Україна – це земля козаків.

Після Переяславської Ради 1654 р., щоб зберегти права політичної автономії і свою владу в країні козаків, гетьманат з політичних міркувань вважав за краще користуватися терміном «Мала Русь» [46].

З приводу назви *Україна* французький офіцер і дипломат (посол Франції у Польщі у 1648 р.) П'єр Шевальє, який у 1663 р. видав працю «Історія війни козаків проти Польщі», писав: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна.

Це вся територія, що простяглася поза Волинню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воеводств» [47]. Отже, і П'єр Шевальє не поширював назву *Україна* на землі Волині і Поділля.

Палкий прихильник возз'єднання України з Росією Феодосій Софонович, маючи щире бажання бачити свій народ об'єднаним в одній державі, не вказуючи ні географічних, ні адміністративних кордонів, свідомо у 1672 р. поширював назву *Україна* на всі колишні південноруські землі. З великим задоволенням Феодосій Софонович писав, що у січні 1654 р. Богдан Хмельницький піддався «православному царю і великому князю Алексею Михайловичю ... з всею Україною по обоих сторонах Днепра» [48].

Необхідно відзначити і те, що козацькі літописці першої чверті XVIII ст. Григорій Грабянка і Самійло Величко назву *Україна* також не поширювали на Волинь і Поділля, визнаючи Україною тільки територію Середнього Подніпров'я. У XVIII ст. стереотип, що Україна – це окрема територія, яка рівнозначна іншим землям, ще залишався. Так, французький історик другої половини XVIII ст. Ж.-Б. Шерер писав, що «Україна має дуже родючі ґрунти, так само як Росія та Поділля» [49]. Тож Поділля за Ж.-Б. Шерером не є Україною.

Вольтер також дотримувався тієї думки, що Україна – це країна козаків. Анонімний автор «Історії Русів» наводить витяг з історичної праці Вольтера, у якій Вольтер, описуючи завойовницькі походи шведського короля Карла XII, зазначив, що король, «продолжая поход свой из Польши на Москву, вдруг поворотил с дороги Московской в окрестностях Смоленских и направил поход свой в Украину, землю козаков ...» [50].

У XIX ст. М.І.Костомаров назву *Україна* помилково, як показав час, визнавав явищем місцевим і тимчасовим, яке не обіймало ні всього народу, ні його території [51].

Підсумовуючи сказане, можна зі значною долею впевненості зробити висновок, що назва *Україна* пішла від перших поколінь запорізького козацтва з території обох берегів Дніпра Середнього Подніпров'я.

В останні десятиліття XVIII – першій половині XIX ст. завершилося формування української нації. Складання української нації сприяло духовному зростанню українського народу, що проявилось в інтересі до історії свого краю, до розуміння ролі історичної свідомості у самовизначенні людини, до пошуку тих рис, які органічно зв'язували окрему особистість зі своїм народом. Особливий інтерес викликали доленосні події в історії свого краю і його народу, у яких українське козацтво відіграло вирішальну роль. Широкий інтерес до історії українського козацтва викликав глибоку зацікавленість і до поширення назви *Україна*, яка дедалі набувала більш широкого територіального та етнографічного змісту.

Завершення формування української нації співпало з роками життя та поетичної творчості Т.Г.Шевченка, який у своїх творах зробив найбільш вагомий внесок у справу поширення назви *Україна* на етнічні українські землі. Дивись: «На вічну пам'ять Котляревському», «Тарасова ніч», «Думи мої, думи мої», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» [52] та ін., а також альбом малюнків «Живописна Україна».

РЕЗЮМЕ

В статті предпринята попытка выяснить происхождение термина *Украина* и его распространение на земли бывшей Южной Руси. Автор на основе всестороннего и тщательного изучения данных летописей, актовых документов, свидетельств современников, трудов иностранцев и произведений устного народного творчества показал, что Украиной в XV-XVII ст. называли окраинные, отдаленные от административно-политического центра порубежные территории, которые появлялись и исчезали в соответ-

ствии с изменениями на политической карте Восточной Европы. Территорией, за которой закрепилось название *Украина*, а потом оттуда постепенно распространилось и на другие земли, было заселенное запорожскими козаками Среднее Поднепровье, которое длительное время также было окраиной.

SUMMARY

The origin of the term *Ukraine* and its dissemination on the territory of the former lands of the South Rus is touched upon in the article. On the basis of comprehensive and thorough studying of manuscripts' data, official documents, contemporaries' evidences, foreigners' works and folklore works the author has well-reasonly and convincingly proved that marginal and remoted from administrative-political center bordering territories which appeared and disappeared in accordance with changes on political map of the Eastern, Europe, were called as Ukraine in the XV-XVII centuries. The territory with the assigned name *Ukraine*, and which gradually had spread to other lands, was the so-called the Middle Dnieper Basin, populated with Zaporozhsky Cossacs; this very territory was also a marginal.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Грушевський М. Історія України-Русі: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. До початку XI віку. – С. 2.
2. Потебня А. К истории звуков русского языка. – Воронеж, 1876 // Таранець В.Г. Арії. Слов'яни. Руси. Походження назв Україна і Русь. – Одеса, 2004. – С. 4.
3. Стрижак О.С. Назва річок Полтавщини. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963 // Там само.
4. Никонов В.А. Этнонимы. – М.: Наука, 1970 // Там само.
5. Толочко П. Назва «Україна» в південно руських літописах і актових документах // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 2-9.
6. Карпенко Ю.О. Походження назви «Україна» – загальної і власної // Ономастика та етимологія. Зб. наук. праць на честь 65-річчя І.М. Желєзняк. – К., 1997. – С. 85-86.
7. Склярєнко В. Україна: походження назви // Вісник Міжнародної асоціації українців. Науковий і культурно-освітній журнал. – 1991. – № 1. – С. 69.
8. Летопись по Ипатскому списку. – СПб.: 1871. – С.439.
9. Там само. – С.447, 490.
10. Толочко П. Назва «Україна» в південноруських літописах і актових документах // Київська старовина. – 1994. – №3. – С.2-9.
11. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х томах. – Т.І. – К.: Наук, думка, 1990. – С.78-82.
12. Боплан Г.Л. де. Опис України. – Львів: Каменяр, 1990. – С.41.
13. Там само. – С.85-87, 91-94.
14. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. – С.80.
15. Вишенський І. Твори. – К.: 1986. – С.66-67.
16. Субтельний О. Вказ. тв. – С.80.
17. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. - Вып. I. – К.: 1890. – С.53.
18. Лясота Еріх. Щоденник // Жовтень. – 1984. – №10. – С.99.
19. Борисенко В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття. Видання друге. – К.: Либідь, 1998. – С. 154.
20. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Виша шк., 1994. – С. 107, 108.
21. Хрестоматія з історії Української РСР: У 2-х томах. – Т.І. – К.: Рад.шк., 1959. –С. 151-152.
22. Там само. – С.153-154.
23. Там само. – С.146.
24. Українські народні думи та історичні пісні. – К.: Веселка, 1990. – С. 115.

25. Там само. – С. 119-120.
26. Боплан Г.Л. де. Вказ. тв. – С.25; Голобуцький В. Вказ. тв. – С.105-106, 116.
27. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. I. – С.51.
28. Яворницький Д.І. Вказ. тв. – С.411, 415-419.
29. Толочко П. Україна // Від Русі до України. Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. – К.: Абрис, 1997. – С.31.
30. Хрестоматія з історії Української РСР. – Т.І. – С. 126.
31. Там само. – С.127.
32. Лясота Еріх. Вказ. тв. – С.107.
33. Яворницький Д.І. Вказ. тв. – С.362.
34. Толочко П. Назва «Україна» в південноруських літописах і актових документах. – С.6.
35. Там само. – С.7.
36. Там само.
37. Там само.
38. Там само. – С.6.
39. Там само. – С.7.
40. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990. – С.225-226.
41. Українські народні думи та історичні пісні. – С. 142.
42. Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Богдан Хмельницкий. 1647-1657 // Укр. істор. журн. – 1990. – №9. – С.126.
43. Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б.Хмельницком (1656 г.) // Киевская старина. – 1900. – Январь. – Т.ХХІІІ. – С.66.
44. Боплан Г.Л. де. Вказ. тв. – С.46.
45. Мединский Е.И. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI-XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. – М.: 1954. – С.48.
46. Толочко П.П. Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII-XVII ст. // Київська старовина. – 1993. – №3. – С.78.
47. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Томіріс, 1993 – С.38.
48. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К.: Наук. думка, 1992. –С.231.
49. Шерер Ж. - Б. Літопис Малоросії або історія козаків – запорожців та козаків України або Малоросії. – К.: Укр. письменник, 1994. – С. 19.
50. История Русов. – М.: 1846. Репринт. – К.: 1991. – С.208.
51. Толочко П. Назва «Україна» в південноруських літописах та актових документах. – С. 2.
52. Шевченко Т. Кобзар. – К.: Дніпро, 1982. – С.25, 45, 46, 49, 50, 51, 60, 61, 62, 292 та ін.

Надійшла до редакції 19.06.2008 р.

УДК 94 : 35.071.5(477)

ЗМІНИ В АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ УСТРОЇ УКРАЇНИ В 1917-1921 рр.

В.І.Шабельніков

Особливу увагу в історії адміністративно-територіального устрою (далі – АТУ) України привертають 1917-1921 рр., коли на її територіях діяли різні уряди та республіки, але зміни відбувались так стрімко, що реально у системі державного будівництва ці нововведення не встигали впроваджуватися.